

Sobre una fibula *a navicella* trobada a Ribes de Freser, avui al Museu Episcopal de Vic

Raimon GRAELLS i FABREGAT*

Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz

RESUM

El Museu Episcopal de Vic conserva entre les seves col·leccions una fibula itàlica, del tipus anomenat *a navicella*, datable entre mitjan segle VII aC i la primera meitat del segle VI aC, i que consta com a procedent de Ribes de Freser. La identificació d'aquest objecte excepcional contribueix a conèixer millor la presència de fibules itàliques cap a Occident durant el segle VII aC, un fet que progressivament obliga a considerar de nou els contactes entre la Itàlia del nord i l'arc català i del sud de França en aquest període.

Paraules clau: fibula *a navicella*, Primera Edat del Ferro, Itàlia, Mediterrània Occidental

ABSTRACT

On a navicella fibula found in Ribes de Freser, now in the Museu Episcopal de Vic

The Museu Episcopal de Vic preserves among its collections an italic fibula, of the so-called *a navicella* type, dated between mid-7th and first half of 6th century BC, registered as coming from Ribes de Freser (Catalonia). The identification of this exceptional object contributes to a better knowledge of the presence of italic fibulae in the West during 7th century BC, a fact that gradually requires a re-consideration of the contacts between northern Italy and the Catalan and southern French arch in this period.

Key words: fibula *a navicella*, First Iron Age, Italy, Western Mediterranean

Introducció

La col·lecció arqueològica del Museu Episcopal de Vic[1] és certament notable però malauradament poc coneguda pels investigadors a causa de la quantitat de materials inèdits. Cal dir, però, que algunes de les sèries més significatives han estat ja estudiades. Em refereixo a la col·lecció de vasos grecs (publicats en el primer i segon volum de *Quaderns del MEV* per la Dra. Dolors Molas) o a la col·lecció de bronzes de l'edat del bronze (publicada el 1999 en un catàleg monogràfic del MEV i a càrrec del Sr. Jordi Rovira i la Sra. Àngels Casanovas). Altres col·leccions estan en curs d'estudi, com la col·lecció glíptica, l'estudi de la qual apareixerà en el proper número de *Quaderns del MEV*. D'altra banda, poca cosa sabem de l'important conjunt d'objectes procedents d'Empúries i d'altres jaciments de les comarques gironines i que ocupen des de l'època arcaica fins al període romà. El volum d'informació que aquestes troballes locals pot aportar crec que queda evidenciat amb l'estudi que aquí presento.

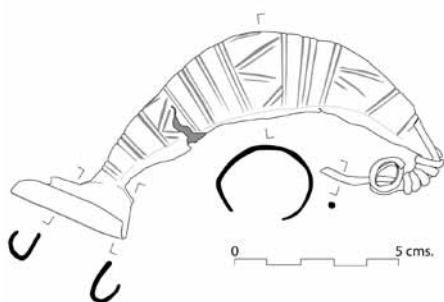
Des de la seva fundació, la col·lecció del MEV compta amb nombrosos materials arqueològics protohistòrics de bronze. Les primeres notícies sobre aquests bronzes es remunten al 1891. Principalment corresponen a peces recuperades en les rodalies de Vic i són, en la seva majoria, puntes de sageta, de llança o destrals. Algunes d'aquestes peces van entrar per donació particular (cas de la donació d'A. Vives Escudero), però moltes altres van ser adquirides de manera ininterrompuda fins a la dècada de 1920, tant a col·leccionistes com a eventuais. Aquesta pràctica d'adquirir mitjançant la compra va permetre salvar de la seva pèrdua nombroses troballes, algunes d'elles tan importants com la del dipòsit de Campdevàrol-Ripoll, del qual el MEV compta amb fins a 9 exemplars dels 14 que es conserven en diferents museus.[2]

Si bé presentar un inventari raonat dels objectes de la col·lecció del MEV amb procedència coneguda seria ja una aportació singular[3] la voluntat del present treball és la de considerar un únic objecte de bronze procedent de Ribes de Freser. Es tracta d'una fíbula de bronze, element d'ornamentació i de subjecció de la vestimenta, símbol d'estatus i evidència d'una relació a llarga distància. L'exemplar que aquí es considera correspon a una de les variants més extraordinàries de fibules documentades a l'Occident mediterrani: la fíbula *a navicella* itàlica. Aquí presento la descripció de l'exemplar, la caracterització general del tipus, la contextualització de la troballa i ingrés al MEV, la seva cronologia i concloc amb la valoració i el debat sobre la veracitat o no de la seva troballa en territori català i la seva importància.

Descripció i caracterització general del tipus

L'exemplar correspon al número d'inventari 8257 i en la fitxa s'indica com a procedent de la vall de Ribes de Freser [fig. 1]. Aquesta última dada s'amplia en la descripció de l'in-

ventari de 1928 on diu: «Fíbula de bronze en forma de un gran arch vulvós y incompleto en l'agulla. El seu arch es vuyt interiorment, exteriorment mostra burilats senzills motius geomètrichs formats per línees rectes, lo qual dona a la fíbula un aspecte arcaisant. Epoca romana. Procedència dels desmunts fets extramurs a Ribes del Freser. Mid. 122 mm». Una descripció similar és la que va publicar el Mn. J. Gudiol en la memòria de 1929, relativa a l'any 1928, però en aquesta ocasió s'esmenta que la peça va ser adquirida: «No pot restar sens memòria l'adquisició de una fíbula de bronze de grossa dimensió y de cos arquejat bulbós y ornat de senzills cisellats geomètrichs, peça en la que s'hi ha de regonéixer una tradició ibèrica...».[4]

[Fig. 1] Dibuix de la fíbula trobada a Ribes de Freser. MEV 8257

La peça correspon a un exemplar de fíbula itàlica, conegut com a tipus *a navicella* en la variant que presenta *bottone profilato*. Si bé el tipus es caracteritza seguidament, cal dir que l'exemplar del MEV correspon a un dels de majors dimensions conegut fins ara, amb una longitud de 122 mm conservats, i que destaca respecte a la resta car el seu estat de conservació és incomplet: manca més de la meitat terminal del peu portaagulles i manca pràcticament tota l'agulla des del ressort. A aquestes parts perdudes es pot afegir un trencament de la paret del cos de la fíbula, fet que possiblement es degui a un problema de composició del bronze o del seu treball de fabricació [fig. 2 i 3].

[Fig. 2] Fotografia lateral 1, de la fíbula trobada a Ribes de Freser. MEV 8257

[Fig. 3] Fotografia lateral 2, de la fíbula trobada a Ribes de Freser. MEV 8257

El tipus de *Fíbula a navicella con bottone profilato*[5] correspon a un grup ben conegut al nord d'Itàlia,[6] amb una particular distribució cap a Occident formada per tres exemplars coneguts al golf de Lleó (Chiavari, Nîmes i Pic-Saint-Cristophe à Montesquieu) i ara també pel de Ribes. Representa així el tipus més difós de fíbula itàlica arcaica a occident.

[Fig. 4] Fotografia sagital de la fíbula trobada a Ribes de Freser. MEV 8257

[Fig. 5] Fotografia ventral de la fíbula trobada a Ribes de Freser. MEV 8257

El tipus es caracteritza per un cos bombat amb una decoració incisa de línies paral·leles transversals al cos de la fíbula i unes línies paral·leles que formen ziga-zagues dins dels espais que deixen les línies transversals. Morfològicament presenten com a característica un llarg peu portaagulles, que acaba, tal i com indica el nom del tipus, en un botó. Finalment, cal indicar que normalment l'agulla es fabrica de manera separada del cos de la fíbula i s'uneix a la part posterior. Les dimensions habituals per als exemplars complets varien entre 120 i 140 mm[7] [fig. 4 i 5].

Com hem vist, l'exemplar de Ribes respon a totes les característiques que hem indicat però una observació més detallada és possible a partir de la subdivisió que va proposar P. Von Eles quan va distingir un grup B.[8] Aquell grup presentava una decoració de línies incises molt profundes que donaven al perfil de la peça un relleu que delimitava els espais a més de presentar una forma del cos més tancat, en forma de ferradura, que no en els exemplars de la variant A.

Context

Pic-Saint-Cristophe
Grandate t. II
Este-Pia Casa di Ricovero t. 159
Este-Fondo Rebato t. 187
Este-Carceri t. 29
Von Eles 1041 (proc. ignota)
Col·lecció Caylus

Cronologia

Finals s. VII-VI aC
inícis s. VI aC
mitjan s. VII aC
Finals s. VII-VI aC
Finals s. VII-VI aC
Finals s. VII-VI aC
650-550 aC

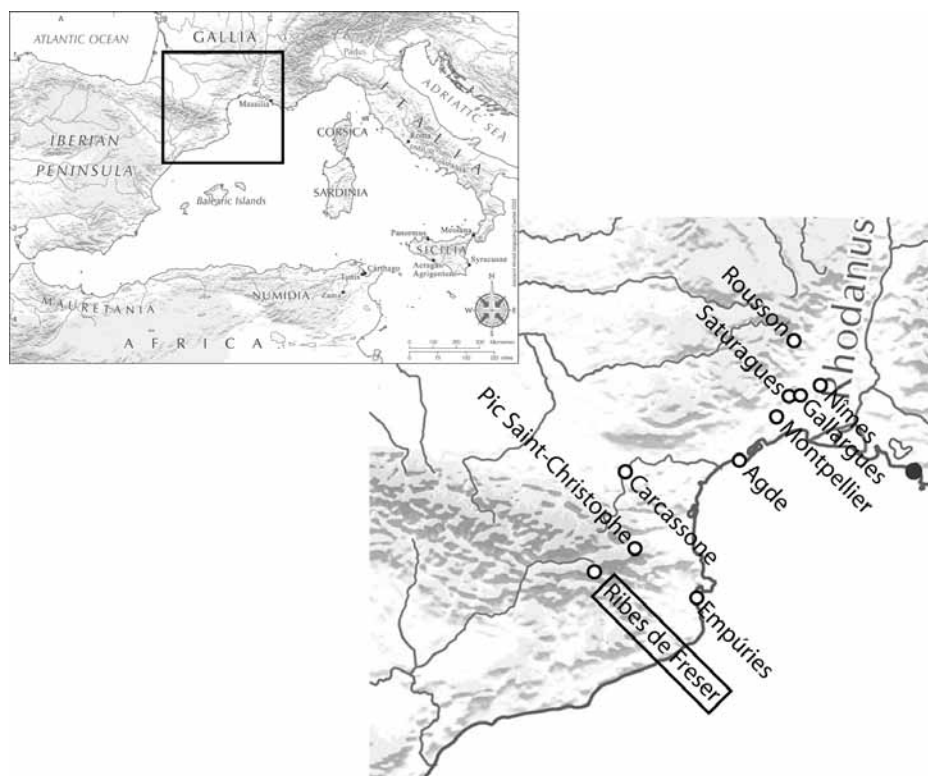
Bibliografia

Mazière 2003, p. 191[9]
Von Eles 1986, p. 114[10]
Von Eles 1986, p. 114
Von Eles 1986, p. 96, 114
Von Eles 1986, p. 66, 114
Von Eles 1986, p. 102, 114
Landes 2003, p. 371[11]

La cronologia del tipus s'insereix sense problemes entre mitjan segle VII aC i la primera meitat del segle VI aC, però tant l'exemplar de Pic Saint-Cristophe com els exemplars de fibules itàliques amb context trobades a Occident se situen entre finals del segle VII aC i la primera meitat del segle VI aC (600-550 aC). Data que, per altra banda, encaixa perfectament dins de les cronologies habituals acceptades per a la presència de relacions mediterrànies amb Catalunya, especialment en relació amb el fenomen Launac i amb les poblacions itàliques.[12]

Valoració i contextualització

Són dues les consideracions que cal plantejar davant d'una peça com la que es presenta: d'una banda, les possibilitats que una peça així hagués aparegut, realment, a Ribes de Freser i de l'altra, l'estat actual de coneixement de les fibules itàliques a Occident. [fig. 6].

[Fig. 6] Mapa amb la indicació de les fibules itàliques de segle VII i VI aC entre Catalunya i el Sud de França

Valorant la possibilitat que hagués aparegut a Ribes, cal revisar el poblament i les troballes de la primera edat del ferro en aquell context. Les dades de què disposem ofereixen una àrea rica en jaciments i assentaments de l'edat del bronze,[13] mentre que són poques les notícies d'assentaments i troballes del primer ferro, tot i que molt rellevants.

La principal notícia sobre el primer ferro en proximitats de Ribes de Freser és la troballa del dipòsit de Ripoll i l'enterrament del Roc de les Orenetes. El dipòsit de Ripoll, segons indicacions d'E. Pons,[14] es pot interpretar com un conjunt destinat a l'intercanvi, molt probablement lligat a una circulació transpirinenca, a partir de la seva adscripció al

«fenomen Launac», ja que alguns dels tipus presents en el conjunt de Ripoll coincideixen amb alguns dels dipòsits del grup Launac (el mateix dipòsit epònim de Launac, el de Riu-Sec, etc.). Aquests dipòsits demostren una relació entre les dues bandes dels Pirineus, avui ja àmpliament coneguda, que es manifesta amb la circulació de determinades peces metàl·liques, resultat d'un desenvolupament de la metal·lúrgia, i amb l'acumulació i intercanvi del metall destinat a la refosa. Aquest sistema evidencia una forta participació local en els intercanvis a gran escala[15] mitjançant la distribució dels dipòsits (Roquecourbe à Saint Saturnin, Vias, Loupian, Rochelongue o Launac) en vies naturals de comunicació entre l'interior i la costa.[16] Cal recordar que el grup Launac presenta una datació de segona meitat del segle VII aC i inicis del segle VI aC, com ho demostren, entre d'altres, la presència de fragments de fibules de doble ressort al de Launac o al de Rochelongue, a més d'altres elements característics d'aquest moment com destrals de tub, fermalls de cinturó de tipus *Fleury*, etc. La datació del dipòsit de Ripoll la condicionen les tres destrals de tub, característiques de la primera edat del ferro (des de mitjan segle VII aC fins al segon quart del segle VI aC), i la punta de llança, avui coneguda en contextos de la segona meitat de segle VII aC catalans, com a la necròpolis de Vilanera o Agullana, i també al sud de França, a les necròpolis de la Peyrou i Tarbes, que resulten fonamentals per situar cronològicament la presència de puntes de llança de bronze de tipus similars als de Ripoll.

En canvi, l'enterrament del Roc de les Orenetes, versemblantment femení i ornat amb un torques, una anella, un tub plegat i quatre braçalets, pot enquadrar-se en el grup de les tombes d'inhumació femenines aïllades que es documenten a la segona meitat del segle VII aC al sud de França, des dels Alps Marítims fins al Rosselló.[17] Les característiques comunes d'individus femenins ricament enterrats evidencia una proximitat en els comportaments entre aquesta regió i la franja "prelitoral" del sud de França,[18] que posteriorment s'emfatitzarà amb les tombes de guerrer aïllades del segon quart del segle VI aC.[19]

A tenor del que s'observa al sud de França durant la segona meitat del segle VII aC i inicis del segle VI aC amb el fenomen Launac i els seus dipòsits de metall en vies de pas, i les tombes isolades amb presència d'elements itàlics i alpins,[20] es pot proposar que la peça de Ribes de Freser arribés allí per un d'aquests canals interns, deslligats del circuit mediterrani. Proposta que es veu reforçada per la troballa d'un element de comparació fonamental: la fibula *a navicella* de Pic-Saint-Martin-Cristophe, en un lloc estratègic sobre el coll de Perthus, via de pas natural entre el sud de França i Catalunya.

Si valorem ara la problemàtica particular de les fibules itàliques a l'Occident mediterrani aprofitarem part del debat que recentment ha estat replantejat pel mateix problema al sud de França.[21] De totes les maneres ja he avançat l'alta probabilitat de que es tracti d'una troballa certa.

A la península Ibèrica no es coneixen exemplars publicats de fibules itàliques dels segles VII-VI aC fora d'un únic exemplar de la necròpolis NE d'Empúries,[22] al qual s'ha d'afegir altres exemplars avui en fons d'altres museus catalans així com del MEV.

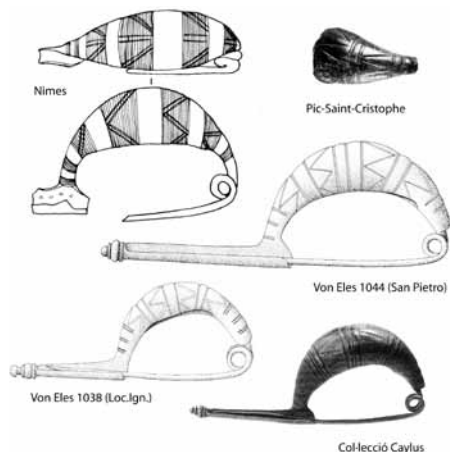
La problemàtica que s'ha proposat per a les fibules itàliques al sud de França ha estat la manca d'evidències que permetin acceptar els suposats llocs de troballa. Això ha permès plantejar que es tracti de fibules col·leccionades durant el segle XIX i inicis del segle XX. De fet, de les 200 fibules itàliques que s'han identificat a França,[23] la immensa majoria corresponia a troballes aïllades tant en medi terrestre com fluvial, fet que ha estat criticat, encertadament, com a un excés de casualitat. D'altra banda, la procedència de llocs particularment coneguts, i amb els quals no encaixaven les citades fibules, o un extraordinari estat de conservació per a tipus amb circulacions molt limitades a determinades regions italianes, feien dubtar seriosament d'aquelles descobertes. Aquest panorama, aparentment desolador, criticava moltes de les troballes però continuava acceptant-ne moltes d'altres, especialment les datades entre els segles VII i VI aC. Tot i així cal assenyalar com a problemàtiques les següents troballes, perquè són pròximes tant cronològicament com espacial a l'exemplar de Ribes i la revisió crítica francesa es mostra prudent abans de pronunciar-se a favor o en contra. En qualsevol cas, els tipus representats encaixen amb les troballes "segures" i s'afegeixen a un catàleg de troballes itàliques, principalment del nord, homogeni pel que fa a cronologia:

- Fíbula de Pont Ambroix à Saturargues, Hérault.
- Fibules de Nîmes, trobades al Gard.
- Fibules trobades a Murviel-lès-Montpellier, dins l'Hérault.

Sense problemes podem considerar la recent troballa, fora de context, de la fíbula *a navicella* de Pic-Saint-Martin-Cristophe à Montesquieu (Pyrénées-Orientales),[24] recuperada en una intervenció arqueològica.[25] La peça correspon a una variant tipològica del tipus de la fíbula del MEV, tot i que més recent i que es pot classificar a finals de segle VII aC,[26] a partir d'un paral·lel a la tomba 4A de la necròpolis de Chiavari,[27] o directament en el segle VI aC, a partir de la cronologia que dona el conjunt de bronzes recuperats en el jaciment de Pic-Saint-Martin-Cristophe[28] [fig. 7].

Vista la quantitat de fibules al sud de França, la pregunta que cal fer-se és: què succeeix amb les fibules itàliques a Catalunya? On són? Doncs en alguns casos, mitjançant la presència d'aquests elements s'han proposat interpretacions sobre el tipus de colonització, el tipus d'interacció i altres mecanismes de contacte entre nous i poblacions indígenes, etc.[29] Sobre aquest tema no cal insistir-hi ara, però caldrà tornar-hi en una altra seu ja que representa una anomalia i un camp important d'anàlisi per ajudar a entendre el tipus de contacte amb el Sud de França. D'altra banda, cal recordar que els aixovars funeraris d'aquest període a Catalunya, generalment, presenten certes divergències respecte als del sud de França. Aquestes diferències es resumeixen princi-

palment en un repertori metàl·lic diferent on alguns tipus són absents o escassament representats. Podria ser aquesta moda un argument suficient per a explicar l'absència d'aquests materials?

[Fig. 7] Paral·lels de fibules *a navicella*: diferents escales (a partir de Mazière 2003, Landes 2003, Duval, Mohen, Éluere 1974 i Von Eles 1986)

A tall de cloenda

L'escassa presència de fibules itàliques a l'Occident mediterrani durant el segle VII aC obliga a considerar, de nou, els contactes entre la Itàlia del nord i l'arc català i del sud de França. Si bé els plantejaments d'A. Nickels sobre les relacions marítimes italianes amb el Languedoc eren suggerents,[30] ara, a poc a poc, la presència de noves troballes itàliques a l'interior podrien ampliar aquesta comunicació o almenys la possibilitat d'una circulació particular per als ornaments personals nord-itàlics durant el segle VII aC i inicis del s. VI aC que inclouria també una part de Catalunya.

El cas de la fibula de Ribes de Freser ha d'estimular una recerca sobre la possible comunicació entre Catalunya i el nord d'Itàlia mitjançant una xarxa de vies de comunicació paral·leles a la costa (i en alguns casos, fins i tot, camins perpendiculars) que vehicularien des d'Itàlia i durant *circa* 100 anys (*ca* 750-650 aC) elements de prestigi com vaixel·la metàl·lica (p.e. cistes de cordons) o ornaments personals, com la fibula aquí presentada.

NOTES

*Research fellow of the Alexander Von Humboldt Foundation, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Ernst-Ludwig-Platz, 2, 55116, Mainz
raimongf@historia.udl.cat

[1] A partir d'ara MEV.

[2] E. Pons i Brun, «El dipòsit d'objectes de l'edat del bronze de Ripoll», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV, 1979, p. 59-78; J. Rovira, A. Casanovas, *Catàleg dels objectes prehistòrics i protohistòrics d'or, coure i bronze del Museu Episcopal de Vic* (Sèrie Catàlegs, 4), Vic, 1999.

- [3] Queda pendent un treball que revisi la formació de la col·lecció arqueològica, els proveïdors i els preus de les adquisicions, informacions que en molts casos es conserven en els inventaris i documentació del MEV.
- [4] J. Gudiol, *El museu arqueològic-artístic episcopal de Vich en 1928. Memòria del Conservador*, Vic, 1929, p. 6.
- [5] P. Von Eles, *Le fibule de l'Italia Settentrionale*, PBF, XIV.5, München, 1986, p. 126.
- [6] Ca'Morta t. 134 i fora de context (Como, Lombardia); Castelvtravaglia t. XXII i XXVIII (Castalvacca, Lombardia); Val di Vico (Villa Nessi, Lombardia); Grandate t. II (Como, Lombardia); Breccia fora de context (Como, Lombardia); Castelletto Ticino fora de context (Cascina Ragni, Piemonte); Castoggia fora de context (Tassullo, Trentino-Alto Adige); Madonna di Via Secca (Povegliano Veronese, Veneto); Este-Casa di Ricovero t. 159, t. 208, t. 211 (Veneto); Este-Carceri t. 29 (Veneto); Este-Fondo Rebato t. 187 (Veneto); Casan (Ponte nelle Alpi, Veneto); Caverzano (Veneto); San Pietro fora de context (Gazzo Veronese, Veneto); Caverzano fora de context (Belluno, Veneto); San Vito fora de context (Cerea, Veneto).
- [7] P. Von Eles, *Le fibule...*, op. cit., p. 114.
- [8] P. Von Eles, *Le fibule...*, op. cit., p. 111.
- [9] F. Mazière, «La fibule italique du Pic-Saint-Cristophe (Montesquieu, Pyrénées Orientales)», C. Landes (ed.), *Les étrusques en France. Archéologie et Collections*, Lattes, 2003, p. 191.
- [10] P. Von Eles, *Le fibule...*, op. cit., p. 114. La mateixa referència és vàlida per a les quatre fibules següents al quadre.
- [11] C. Landes, «Fibule a navicella a long porte-ardillon», C. Landes (ed.): *Les étrusques...*, op. cit., p. 371.
- [12] R. Graells, *Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el nordeste de la Península Ibérica (ss. VII-VI aC)*, RAP Extra 1, Lleida, 2010.
- [13] A. Toledo, E. Pons, «Estat de la qüestió de l'edat del bronze a les comarques de la Garrotxa i del Ripollès», *Ausa*, X, 1982, p. 165-186.
- [14] E. Pons, «El dipòsit d'objectes de l'edat del bronze de Ripoll», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 25, 1979, p. 59-78.
- [15] D. Garcia, «Épave de Rochelongue (Cap d'Agde)», L. Long, P. Pomey, J.-Ch. Sourisseau (dir.), *Les étrusques en mer. Epaves d'antibes à Marseille*, Musée d'Histoire de Marseille, Aix-en-Provence, 2002, p. 41.
- [16] V. Ropiot, «Trois exemples d'axes fluviaux en Languedoc occidental et en Roussillon du VIe s. au IIe s. av.n.è.», *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 29.1, 2003, p. 77-107; V. Ropiot, *Peuplement et circulation dans les bassins fluviaux du Languedoc occidental, du Roussillon et de l'Ampourdan du IXe s. au début du IIe s. av. n. è.*, tesi doctoral, Université du Franche-Comté, Besançon, 2007.
- [17] R. Graells, *Las tumbas con importaciones...*, op. cit.; B. Pérez, «Pratiques et rituels funéraires dans les Alpes méridionales françaises du Bronze Final au début du Haut Empire: un premier bilan», *Preistoria Alpina*, 42, 2007, p. 49-61.
- [18] Tombes aïllades de Châtellard – Ristolas; Sidi Brahim – Guillestre; Les Santons – Avançon; Moustiers – Sainte-Marie; Saint-André-les-Alpes; Les Granges – Peipin; Saint-Ours – Meyronnes; Veynes – Buëch; Grands Champs – La Bréole; La Gravette – Couffoulens, Campagnan; Ruscino – Château-Roussillon.
- [19] R. Graells, *Las tumbas con importaciones...*, op. cit.

- [20] Veure casos dins R. Graells, *Las tumbas con importaciones...*, op. cit.
- [21] J. Guilaine, S. Verger, S., «La Gaule et la Méditerranée (13e-8e siècles avant notre ère)», S. Celestino, N. Rafel, X. L. Armada (ed.), *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.n.e.)*. *La precolonización a debate*, 2008, p. 230-231.
- [22] M. Almagro-Basch, *Las necrópolis de Ampúrias*, vol. II, Monografías Ampuritanas, Barcelona, 1955; R. Navarro, *Las fibulas en Cataluña*, Publicaciones eventuales, 16, Barcelona, 1970, p. 76-77.
- [23] J. Arnal, J. Peyron, A. Robert, «Fibules grecques et italiques en Languedoc», *Annales de la Société d'histoire naturelle de l'Hérault*, 1, 1972, p. 1-11; A. Duval, J. P. Mohen, C., Éluère, «Les fibules antérieures au 6e siècle avant notre ère trouvées en France», *Gallia*, 32, 1974, p. 1-61.
- [24] F. Mazzière, «La fibule...», op. cit., p. 190-191.
- [25] J. Guilaine, S. Verger, S., «La Gaule...», op. cit., p. 232; F. Mazzière, «La fibule...», op. cit., p. 190.
- [26] J. Guilaine, S. Verger, S., «La Gaule...», op. cit., p. 232.
- [27] N. Lamboglia, «La necropoli ligure di Chiavari», *Rivista di Studi Liguri*, 26, 1960, p. 70.
- [28] F. Mazzière, «La fibule...», op. cit., p. 191; F. Mazzière, A. Puig, «Un dépôt de bronze du premier Âge du Fer en Roussillon: Les Teixons (Pollestres, Pyrénées-Orientales)», *Cypselà*, 14, 2002, p. 229-236.
- [29] A. M. Adam, «Signification et fonction des fibules dans le cadre des relations transalpines du VIIe au Ve siècle avant notre ère», in L. Aigner (coord.): *Etrusker nördlich von Etrurien*, 1989, p. 389-409; J. N. Coldstream, «Mixed marriages at the frontiers of the early greek world», *Oxford Journal of Archaeology*, 12.1, 1993, p. 92-93; T. Hodos, «Intermarriage in the Western Greek colonies», *Oxford Journal of Archaeology*, 18.1, 1999, p. 64.
- [30] A. Nickels, G. Marchand, M. Schwaller, *Agde, la nécropole du premier Âge du Fer*, CNRS, Paris, 1989, p. 33.